Godišnjak/Jahrbuch 2014,43:195-216
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-43.47

Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara

Enver Imamović
Sarajevo

Uvod

Namjera Medžlisa Islamske zajednice u Mostaru da obnovi nekadašnji kompleks tekije u Blagaju na vrelu Bune kod Mostara zahtijevala je da se prethodno na tom lokalitetu obave potrebna arheološka istraživanja. Iskopavanja su započela oktobra mjeseca 2007. godine i trajala su tri godine pod rukovodstvom pisca ovih redova. Ekipu su sačinjavali još Hasan Eminović dokumentarista, dipl. ing. arh. Sead Pintul iz Mostara i mr. Adnan Kaljanac s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Svima ovom prilikom iskazujem veliku zahvalnost za plodnu suradnju i pomoć, kao i vrijednim radnicima koji su neumorno s nama kopali i prekopali sav tekijski prostor i njegovu užu okolicu.

Iako nam je primarni zadatak bio da se istraže tragovi kompleksa nekadašnjeg tekijskog zdanja, pokazala se potreba da se izvrše mnogo šira istraživanja. Ambijent i sadržaj lokaliteta je takav da je svakako morao privući pažnju ljudi već u dalekoj prošlosti pa je istraživanjima obuhvaćen širi prostor. To se pokazalo opravdanim jer su dobijena neočekivana i veoma korisna saznanja o ovom lokalitetu i njegovoj užoj okolici.

Vrelo Bune s tekijom predstavlja jedinstvenu prirodnu pojavu. Tu je priroda kao malo gdje stvorila ljepotu koju čine visoke i zastrašujuće litice u čijem podnožju izbija ogromna rijeka. Takav ambijent privukao je pažnju ljudi još u kameno doba prije sedam-osam hiljada godina, ako ne i ranije. Privredne, strateške i geografske pogodnosti lokaliteta takve su da su se tu ljudi naseljavali hiljadama godina, počev od kamenog doba do današnjeg dana.

Dotični lokalitet do sada nije arheološki istraživan, iako su postojale indicije da je bogat kao i njegova šira okolica. Najpoznatije nalazište u tom prostoru je Zelena pećina koja se nalazi u liticama iznad vrela. U njoj su otkriveni ostaci ljudi iz rane faze mlađeg kamenog doba. Postoji još jedan lokalitet iz tog razdoblja od ranije poznat. Nalazi se u nedalekim Vranjevićima. Tokom naših istraživanja otkriveno je treće takvo nalazište (Vučje Točilo), koje se također nalazi u liticama iznad vrela Bune. To sve govori da je vrelo Bune sa svojim liticama privlačilo ljude u svim epohama.

Ovaj kraj je bogat nalazima i iz metalnog doba. To potvrđuju brojna gradinska naselja kao i tumuli, među kojima su: Gradina Blagaj, Matera (Blagaj-Orah), Bunsko (Blagaj-Vinogradine), Kosorska glavica (Kosor), Gomile (Donje Gnojnice – Rudine), Hum Osoje i Ograđ (Hodbina), Gorica (Buna – Suho Polje), Đulića Ograde (Gubavica), Križ (Dračevica), Povitine (Kokorina – Gradina), Buna, Gradina (Biograci), Kićin (Malo Polje) itd.[1]

Tokom naših istraživanja registrirano je još jedno gradinsko naselje. Nalazi se nedaleko od lokaliteta Mali grad smješteno kod brda Orlovača, udaljeno od blagajske tvrđave oko 800 metara u pravcu istoka. U metalno doba ovaj dio Hercegovine, pa tako i okolicu današnjeg Blagaja, naseljavali su ilirski Daorsi kojima je središte bila gradina na Ošanićima kod Stoca. Jedno od njihovih gradinskih naselja nalazilo se i na brdu iznad vrela Bune, na mjestu gdje se danas nalaze ostaci srednjovjekovnog grada Blagaja.

Može se zasigurno tvrditi da je snažni izvor Bune koji izbija ispod visoke litice bio primaran

[1] Arheološki leksikon III 1988, 286-287, 290-309.

Sl. 1. *Vrelo Bune*

Sl. 2. *Tvrđava Blagaj*

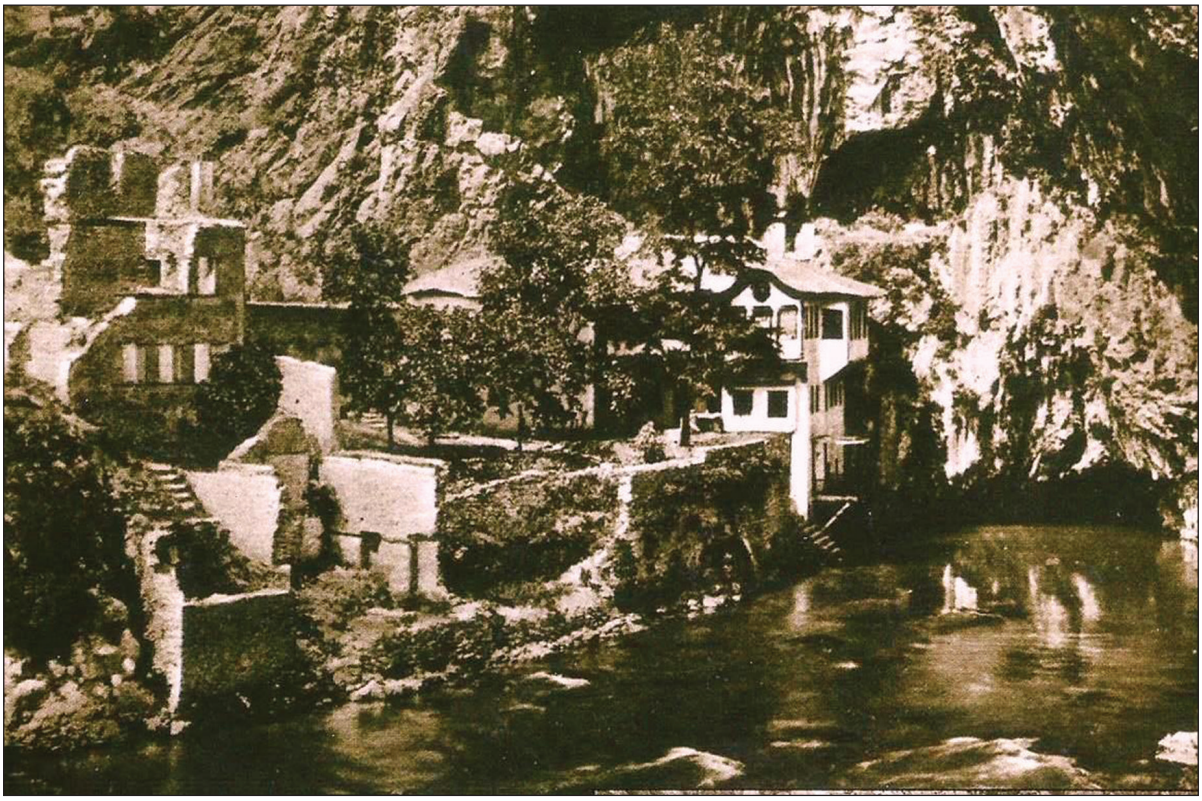

Sl. 3. *Ostaci stare tekije*

faktor koji je privlačio pažnju ljudi u proteklim epohama. Voda je i u prethistorijsko doba igrala važnu ulogu u duhovnom životu ljudi. Da su i Iliri slijedili ovaj kult potvrđuju odgovarajući arheološki nalazi na drugim stranama. U Privilici kod Bihaća otkriveno je jedinstveno svetište posvećeno bogu vodâ. Uz tamošnje vrelo otkopan je sloj debeo preko 2 m koji je sadržavao obilje kostiju domaćih životinja, uglavnom jaraca. Radi se o ostacima žrtava prinesenih bogu – zaštitniku izvora. Pronađeni su i kameni žrtvenici s natpisima (iz rimskog doba), u kojima se spominju imena osoba koje prinose žrtve. Važnost ovih spomenika je ta što se za rimskog boga vodâ Neptuna (grčki Posejdon) navodi ilirski naziv: *Bind*, ili kako stoji u natpisu: *Bind Neptun*.[2]

Na području Bosne i Hercegovine pronađeni su spomenici posvećeni i drugim zaštitnicima voda. To su nimfe. Ovo se s razlogom navodi jer je ovdje upravo riječ o prošlosti Blagaja, odnosno o vrelu Bune. Onakvo kakvo jeste nije moglo ostati izvan interesa ljudi koji su već u prethistorijsko doba njegovali kult vode. Svakako su se i neolitski stanovnici Zelene pećine i Vučjeg točila naselili u liticama upravo zbog vrela koje izvire u podnožju tih litica. Isti slučaj je bio u metalno doba kad su ilirski stanovnici naselili pećinu u litici iznad vrela kao i gradinu Blagaj na vrhu litica. Na istom mjestu su kasnije Rimljani, a nakon njih Bizantinci, imali naselje i tvrđavu, a tako je bilo i u srednjem vijeku.

Gradnja tekije uz vrelo, do čega je došlo nakon turskog osvajanja ovih krajeva, također je bila u uskoj vezi s kultom vode koja i u islamu ima određeno značenje. Zadivljujući ambijent kakav pruža ovo vrelo po svemu je odgovarao predodžbama derviša o vodi kao izvoru života i snazi duhovnog nadahnuća. To je razlog da su ovdje nad samim vrelom podigli tekiju koja je opstala do današnjeg dana i koja je vremenom stekla veliki ugled među vjernicima. Kao takva i danas je mjesto svakodnevnog hodočašća kako vjernika tako i turista. Jednom godišnje, u mjesecu maju, kada se održava dova, okupi se na desetine hiljada ljudi.[3] Uz Ajvatovicu kod Prusca, ovo je najpoznatije i najposjećenije dovište u Bosni i Hercegovini, pa i šire. I ta činjenica je bila indikator historičarima i arheolozima da se ovom

[2] O kultu boga Binda: Imamović 1997, 95-101, 338-344.

[3] O tekiji: Mičijević 2004.

Sl. 4. *Pogled na teren pred iskopavanje*

Sl. 5. *Ostaci odžaka*

Sl. 6. *Lule*

lokalitetu posveti posebna pažnja. Bilo je logično pretpostaviti da se radi o okupljanju koje ima mnogo dublje korijene od islama, što se tokom iskopavanja i dokazalo.

Bilo je planirano da se istraži samo uži tekijski prostor koji se nalazi neposredno uz vrelo, onaj dio koji je zapremao kompleks nekadašnjih tekijskih zgrada. Do naših istraživanja tu se nalazila samo manja zgrada, koja je služila potrebama derviša, i uz nju turbe. Prostor koji je bio dostupan za istraživanje bio je dosta skučen. S istočne i sjeverne strane nalaze se litice. Između njih i rijeke je sasvim uska površina tako da nizvodno od grotla vrela jedva da ima mjesta za uzani pristupni put. Zbog skučenosti prostora postojeća tekijska zgrada djelimično je podignuta na podzidu iznad vode.

Iskopavanje u arealu starog tekijskog kompleksa

I prije iskopavanja moglo se odrediti gdje se nalazila stara, to jest prvobitna tekijska zgrada koja je bila u planu naših istraživanja. Analizirajući postojeću izvornu građu koja se odnosi na nju, došlo se do saznanja da je predstavljala dosta veliki kompleks. Uz poneki pisani podatak o njoj, mogli su se uočiti njeni tragovi i na terenu. Na nekim mjestima još su se primjećivali ostaci zidova. Za njeno potpunije identificiranje od velike koristi bili su fotografski snimci nastali krajem 19. stoljeća. Na njima se lijepo vide urušeni zidovi, na nekim mjestima u visinu do drugog kata. Na osnovi toga moglo se zaključiti da je staro tekijsko zdanje bilo većih dimenzija složenog sadržaja. Od svega toga do naših dana nije preostalo ništa. Još uvijek postojeća manja zgrada koja služi potrebama derviša i uz nju turbe novijeg su datuma.

Da od starog tekijskog kompleksa do danas nije preostalo ništa ima puno razloga. Pisana građa govori da je tekijsko zdanje u svojoj dugoj prošlosti bilo ne jednom rušeno. Urušavale su ga gromade koje su padale na njega s litica. Samo u posljednja dva stoljeća otkad se to prati zabilježeno je sedam takvih slučajeva, tako: 1717, 1851, 1885, 1952, 1974. i 1977. godine.[4] Posljednji put se to dogodilo 2008. godine tokom naših iskopavanja. O tome svakako treba voditi računa kada se govori o historijatu ove tekije, kao i gradnjama koje su se tu nalazile prije nje. Nakon prve podignute tekije krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, kroz razdoblje više od četiri stotine godina, nakon svakog rušenja ili oštećenja poduzimana je obnova što je dovodilo do promjena njenog izgleda, sadržaja i dimenzija.

[4] Mičijević 2004, 79-80.

Sl. 7. *Dio stubišta*

Skučeni prostor i na njemu postojeći objekti nisu dozvolili da se istraživanja obave planski. Nije bilo moguće istražiti čak ni svu površinu koju je zapremao stari tekijski kompleks. S kopanjem se započelo na lijevoj strani pristupnog puta u tekiju, na mjestu gdje su se od ranije mjestimično nazirali ostaci zidova. I na fotografijama s kraja 19. stoljeća tu se vide. Površina koja je na tom mjestu stajala na raspolaganju za iskopavanje iznosila je nekih 120 m² (k. č. 3/56).

Kako se radi o padini s kamenom podlogom s koje su kroz dugo razdoblje kiše spirale materijal i preko koje je djelimično vodio suvremeni pristupni put u tekiju, slojevi su bili dosta plitki. Na temelje i pregradne zidove naišlo se malo ispod površine. Otkopane su ukupno četiri prostorije. Debljina vanjskih zidova iznosi 0,70, pregradnih 0,40 m. Od prve prostorije s južne strane sačuvao se tek dio vanjskog zida u dužini jednog metra. Dimenzije sljedeće prostorije u pravcu litice iznose 4,40 x 2,96 m. Uz vanjski (sjeverni) zid naišlo se na ostatke odžaka (ognjišća), tipičnog za osmansko doba. U cijelosti je ostalo sačuvano samo vatrište (dim. 0,83 x 0,73, debljina podloge 0,5 m). Sačuvan je i dio dimnjaka (promjer 0,50 m). Ispod podloge vatrišta nalazi se malo spremište ukrašeno s tri luka orijentalnog izgleda. Vjerojatno je služilo za držanje posuđa ili drva.

Do odžaka s desne strane sačuvao se dio podzida širok 0,80, dug 2 m. Moguće da je služio kao klupa (bankina) ili kao ležaj. Na suprotnoj strani od odžaka nalazio se ulaz, širok 0,85 m, s kamenim pragom širine 0,30 m. Unutar prostorije našao se veći broj kamenih ploča raznih dimenzija debljine 3,5 cm. Nesumnjivo se radi o krovnim pločama na što upućuje njihova gruba obrada. Od predmeta svakodnevne upotrebe nađeno je više ulomaka lula bolje izrade načinjene od pročišćene crvene gline s glaziranom površinom. U jednom slučaju vrat otvora za spremnik duhana ukrašen je nizom žigosanih otisaka romboidnog izgleda.

Do ove prostorije otkopana je još jedna prostorija (dimenzije: 4,40 x 2,76 m). Sastoji se od dva nivoa s visinskom razlikom 0,60 m. Iz donjeg u gornji nivo vode četiri kamene stepenice. Gornji nivo, odnosno platforma (dimenzije: 2,76 x 1,34 m), ima kameno popločanje, a donja kaldrmu načinjenu od sitnih riječnih oblutaka. Riječ je o stubištu od kojeg su se u kamenom podu gornje platforme sačuvala dva plitka udubljenja u razmaku 1,5 m. Služila su za ležišta greda koje

Sl. 8. *Oslikana žbuka*

su nosile drveno stepenište kojim se penjalo na gornji kat.

Iza ove prostorije otkopana je još jedna (dim. 5,55 x 4,40 m), s dobro sačuvanim zidovima visine 2,5 m. Pod prostorije je napravljen od sitnih riječnih oblutaka (kaldrma). U podnožju sjevernog, vanjskog zida, čitavom njegovom dužinom nalazi se podzid širok 0,67 i visok 0,50 m. Nije jasno kakva mu je bila namjena, kao ni namjena same prostorije. Moguće da je riječ o hajatu (trijemu) u kome je podzid služio za sjedenje.

Vrijedan nalaz u ovoj prostoriji su brojni ulomci kamenih ploča debljine između 7 i 14 cm, presvučene tankim slojem fine žbuke oslikane višebojnim floralnim i linearnim motivima u kombinaciji žute, plave, crvene, bijele i oker boje. Neki od ulomaka se blago savijaju što upućuje na to da se radi o zidnim okvirima prozora na lûk koji su pripadali prostorijama na gornjem katu. U svim otkopanim prostorijama nađena je veća količina kovanih većih i manjih klinova (Tab, 1, 1), konjskih potkova i drugog sitnog materijala, (Tab. 1, 2), halki od vrata (Tab. 1, 3), jedan starinski džepni sahat (Tab. 1, 4) i ulomaka lončićâ keramičkih peći te ulomaka keramika (Tab. 1, 5, 6). Sav iskopani materijal pripada osmanskom dobu.

Po završetku otkopavanja ove prostorije nastavilo se s kopanjem daljnjeg slobodnog prostora u pravcu litice. Radi se o površini cca 100 m² s debelim slojevima za koju se moglo pretpostaviti da također sadrži nalaze. Ispod humusa debljine cca 0,60 m ukazale su se velike kamene gromade koje su tu nesumnjivo dospjele obrušavanjem s litica. Nalaz većih komada žbuke ispod njih nalagao je da se prekopa sav taj prostor u nadi da će se naići na ostatke arhitekture. Na taj se način doprlo u dubinu od 6 m, ali su očekivani nalazi izostali.

Potom se nastavilo kopati uz samu liticu još dublje gdje smo otvorili sondu veličine 2 x 3 m. Već na dubini od 0,50 m naišlo se na životinjske kosti, garež (Tab. 2, 1) i ulomke crvenkaste i tamne prethistorijske (željeznodobne) keramike (Tab. 2, 2, 3). Takvi nalazi su slijedili sve do dubine od 2,5 m. Dublje nije bilo moguće kopati jer se potkopalo ispod ogradnog zida i dijela turbetske zgrade koja se tu nalazi pa je prijetila opasnost od obrušavanja. Iz tog razloga nije do kraja pretražen kulturni sloj na tom dijelu terena pa je ostalo neizvjesno do koje dubine ide, uz napomenu da se pruža u pravcu ispod turbetskog objekta i dvorišta iza njega.

Iskopani keramički ulomci pripadaju željeznom dobu. Kako su izmiješani sa životinjskim kostima i gareži, to ovom lokalitetu daje posebnu notu. To, naime, potvrđuje da je ambijent ovog vrela s razlogom ovdje privukao ljude još u prethistorijsko doba, što se svakako dovodi u vezu s kultom vode, o čemu je naprijed bilo riječi. Keramika, kosti životinja i garež navode na pretpo-

stavku da se radi o tragovima prinošenja žrtava bogu vode, odnosno izvora.

Analiza fotografija tekijskog kompleksa s kraja 19. stoljeća pokazuje da je sadašnji pristupni put kojim se dolazilo u tekiju vodio do ulaza koji se nalazio u sredini zgrade. Dio koji se nalazio s lijeve strane današnjeg puta tek je mali komad njegovog sjevernog krila, dok se ostatak zgrade krije ispod puta i površine koja se pruža do obale rijeke.

Stare fotografije pokazuju i to da je dotični put vremenom mijenjao pravac u radijusu desetak metara. To je navelo na pretpostavku da se ispod njegovog sadašnjeg pravca također nalaze kulturni slojevi. Da bi se to provjerilo, počeli smo kopati u onom njegovom dijelu koji se nalazi dvadesetak metara ispred donedavno postojeće prve kapije (kanata) kroz koja se ulazi u dvorište tekije. Pretpostavke da se ispod nalaze stariji kulturni slojevi pokazale su se opravdanim. Samo u jednoj sondi (dim. 2,5 x 2,5 m) iskopano je nekoliko ulomaka kamenih stupova (Tab. 3, 1) i dijelova kapitela (Tab. 3, 2), što pripada arhitekturi osmanskog doba, to jest staroj tekijskoj zgradi. Na jednom od ulomaka stupa uparan je kraći tekst na arapskom pismu (Tab. 3, 3). Daljnje prekopavanje nije bilo moguće jer se radi o jedinom pristupnom putu kojim se dolazi u tekiju i kojim svakodnevno prolaze brojni njeni posjetioci pa je taj dio terena ostao neistražen.

Kopanje smo nastavili s druge strane pristupnog puta, na uskom prostoru koji se nalazi uz rijeku i gdje se donedavno nalazio sanitarni čvor. Moglo se primijetiti da njegova gradnja djelimično leži na supstrukcijama čija je struktura i sastav žbuke ukazivao na mnogo stariji datum. Moglo se također primijetiti da se taj zid jednim dijelom, u dužini oko 2 m, blago savija prema unutrašnjosti, što je podsjećalo na apsidu. To je bio razlog da priđemo prekopavanju cijelog slobodnog prostora da bi se ustanovilo o čemu se radi.

Nakon što je u cijelosti otkopan taj dio zida, pokazalo se da se zaista radi o apsidi. Nastavili smo s otkopavanjem njegovog zapadnog, uzdužnog dijela. Istočni dio zida (onaj od strane rijeke) mogao se samo djelimično pratiti jer je to onemogućio sanitarni čvor koji je na njemu sagrađen. Da bi se pretražio prostor koji su omeđavali otkriveni zidovi s apsidom trebalo je raskopati kaldrmu pristupnog puta u dužini desetak metara. Trud se isplatio. Na koncu je otkopan objekt

Sl. 9. *Ulomci stupova*

Sl. 10. *Dio zida apside*

Sl. 11. *Komadi estriha*

Sl. 12. *Ulomak ukrasne arhitekture*

čije dimenzije iznose 6,30 x 5,70 m, sa zidovima debelim 0,70 m. I apsida je u cijelosti otkopana (dim.: širina 4,5 i dubina 1,70 m). Objekt je orijentiran istok-zapad, kako je nalagala situacija na terenu. Ulaz je bio na sjevernoj strani, širok 1,10 m. Preko sredine objekta naknadno je izgrađen poprečni zid širine 0,80 m, koji je vjerojatno pripadao starom tekijskom kompleksu.

U istočnom dijelu prostorije naišlo se na djelimično sačuvan podni premaz (estrih), postavljen na podlogu načinjenu od sitnih riječnih oblutaka. Sastoji se od kvalitetne krečne mase koja u sebi sadrži sitno drveno iverje. Riječ je o posebnoj vrsti izolacionog estriha u kojem, umjesto istucane opeke, drveno iverje ima dvostruku funkciju: da služi kao vezivo i da pobošlja izolaciju koja se postiže na način što se vremenom iverje reducira ili ga potpuno nestane (istruhne), nakon čega se stvaraju šupljine, odnosno zračni vakum što pobošljava izolaciju.

Apsida i estrih bi upućivali na to da se radi o antičkom zdanju. Moguće da se radi o kasnoantičkoj bazilici. Ono što stvara sumnju da se radi o zdanju iz antičkog doba jeste estrih koji ne sadrži istucanu opeku, dok s druge strane element apside nedvojbeno upućuje na antičko, odnosno na kasnoantičko doba. Da se radi o bazilici, to jest o kultnom objektu, potkrijepila bi činjenica da bi mu po svemu odgovarao ambijent izvora i visoke litice. Taj ambijent je svojevremeno privukao i derviše, a prije toga vjerojatno i sljedbenike bosanske hereze (bogumile), za koje se zna da su

Sl. 13. *Kamano popločanje jedne od otkopanih prostorija*

im se kultna mjesta najčešće nalazila uz izvore, u pećinama i sličnom ambijentu.[5]

Po završetku otkopavanja objekta s apsidom, nastavilo se kopati na prostoru koji se odatle pruža u pravcu tekije. Prekopana je sva slobodna površina u dužini 8 m. Objekat sanitarnog čvora koji je u novije vrijeme izgrađen na ovom mjestu znatno je uništio starije tragove gradnje. Otkopane su dvije prostorije koje su pripadale starom tekijskom kompleksu. Dimenzije prve su 4,80 x 3, druge 4,80 x 4,20 m. Zidovi, koji su bili zatrpani, sačuvani su do visine 2 m. U prvoj prostoriji pod je imao kameno popločanje. Nivo između prostorijâ iznosi 1 m. Po sredini druge prostorije naknadno je izgrađen pregradni zid, zapravo suhozid, debljine 0,40 m. Ulaz se nalazio na istočnoj strani prema rijeci. U sjevernom zidu otkriven je zazidan prozor manjih dimenzija.

U obje prostorije našlo se više ulomaka keramičkih peći (lončića), zatim željeznih klinova raznih dimenzija, nekoliko sjeciva od nožića, konjskih potkova i obrađenih kamenih ploča. Iskopan je i jedan reljefni ulomak ukrasne arhitekture s uparanom bordurom koja uokviruje kvadratnu površinu (dim. 0,8 x 0,14 m)

S otkopavanjem ovih prostorija bilo je završeno iskopavanje tekijskog prostora u onom opsegu i dinamici kako je bilo predviđeno, odnosno koliko je dozvoljavala situacija na terenu. Ustvari, istražen je tek dio areala koji je pripadao staroj tekiji. Veći dio terena ostao je nedostupan. Postojeća tekijska zgrada, turbe, dvorište ispred tekije, kaldrmisani pristupni put te sanitarni čvor

[5] Rački 1870, 191-192; Hadžijahić 1977, 42, 84; Jalimam 1998.

predstavljali su prepreke zbog kojih se teren nije mogao u cijelosti prekopati.

Pretpostavka da i dvorište koje se nalazi ispred stare tekijske zgrade i turbeta sadrži građevinske ostatke iz proteklih epoha dokazali su nedavni slučajni nalazi do kojih je dolazilo u nekoliko navrata kada je nabujala Buna odranjala potporni zid dvorišta. Tom prilikom su se ukazali stariji zidovi za koje je neizvjesno kojoj epohi pripadaju. Također je bilo neophodno iskopati sondu ispod temelja turbeta, kao i u podrumu postojeće stare tekijske zgrade gdje su se mogli očekivati najstariji ostaci gradnji na ovom lokalitetu. U svakom slučaju ovaj izuzetno značajan lokalititet nije istražen u onoj mjeri koliko zavređuje i koliko je bilo potrebno. Svaka daljnja istraživanja su onemogućena izgradnjom novog tekijskog kompleksa s čime se započelo odmah po završetku naših iskopavanja. Nova izgradnja je prekrila ne samo istraženi prostor nekadašnje tekije nego mnogo širi areal kojom prilikom su uništeni njeni preostali ostaci i tragovi, a ispod njih ostaci još starijih gradnji o kojima je naprijed bilo riječi.

Iskopavanje u pećini litice iznad vrela

Istraživanje tekijskog lokaliteta iskoristili smo da usput pretražimo bližu okolicu vrela Bune. Pažnju smo prvo usmjerili na litice koje se uzdižu iznad vrela u kojima se nalazi nekoliko većih i manjih pećinskih udubljenja. Za neka od njih moglo se pretpostaviti da su mogla služiti kao staništa ljudima kamenog doba. Na tu pretpostavku navela je činjenica da su u jednoj od takvih pećina u ovim liticama, onoj koja se nalazi nekoliko stotina metara istočno od vrela, sredinom prošlog stoljeća pronađeni tragovi života ljudi upravo iz tog doba.

Našu pažnju je privuklo udubljenje koje se nalazi neposredno iznad vrela, na visini od oko 70-80 m. Pažnju je privuklo iz razloga što se odozdo, sa zemlje, može vidjeti na njegovom ulazu visoki kameni stup koničnog završetka. Postavilo se pitanje da li je riječ o prirodnoj ili vještačkoj tvorevini. Oblikom i veličinom po svemu podsjeća na žrtvenike kakvi se susreću antičko, ali i u predantičko doba. Jedan od najpoznatijih takvog izgleda je onaj iz delfijskog svetišta u Grčkoj koji se nalazio u hramu boga Apolona, poznat pod nazivom „Pupak svijeta".

Sl. 14. *Penjanje ekipe uz liticu*

S obzirom na to da se pećina nalazi visoko u litici do koje je moguće doprijeti isključivo veranjem pomoću konopaca, zatražili smo pomoć alpinističke ekipe. Pomogli su nam članovi Interventne spasilačke službe u Mostaru koju je predvodio Esad Humo. Na improviziranu platformu postavljenu na krov tekijske zgrade, uz liticu su prislonjene vatrogasne ljestve duge cca 15 metara, a iznad njih, na preostaloj razdaljini do ulaza u pećinu, zabili su klinove koji su poslužili da se može dalje penjati do pećine. Nakon što nam je objašnjeno i pokazano kako se uz pomoć konopaca penje, uspjeli smo se popeti u pećinu i započeti s istraživanjima. Napor i izlaganje opasnosti penjući se svaki dan na ovakav način isplatio se.

Površina pećine iznosi cca 40 m², a dimenzije su joj 11,5 x 4,80 m. Već na prvi pogled moglo se zaključiti da su je u prošlosti ljudi posjećivali i da im je čak služila kao stanište. Na rubu otvora mjestimično su se sačuvali ostaci suhozida do visine 0,50 m. Vjerovatno je podignut u svrhu izravnanja unutarnje površine i da smanji otvor pećine. U istočnom kutu nalazi se manji odvojak (pripećak) veličine 2,90 x 1,70 m. Tu smo zakopali prvu sondu. Na dubini od 0,30 m naišlo se na ulomke prethistorijske keramike, slične onoj kakvu smo iskopali u sondi u podnožju litice.

Sl. 15. *Ulomci keramike iz grobne jame u pećini*

Sl. 16. *Vrhovi strijela pronađeni u pećini*

Na dubini od 1 m slijedio je novi nalaz. Naišlo se na nekoliko komada obrađene daske debljine 5 cm i jednu letvu debljine 0,20, dužine 1,46 m (Tab. 4, 1). Uz njih se našlo ljudskih kostiju (Tab. 4, 2), nekoliko ulomaka metalnog lima (od željeza) debljine 2-3 mm (Tab. 4, 3), zatim jedan željezni tanki klin dužine 6 cm i nekoliko ulomaka staklenih čaša (Tab. 4, 4). Posebnu pažnju su skrenuli brojni komadići neke smjese, zapravo minerala, žute boje (Tab. 4, 5) i ulomaka keramike (Tab. 4, 6). Ulomci keramike, dijelovi ljudskog skeleta, ostaci daski i komadići minerala upućuju na to da se nesumnjivo radi o grobnici za koju je namjerno odabran izdvojeni uski prostor pećine.

S obzirom na to da su u istoj sondi nađeni predmeti iz raznih epoha, jasno je da su slojevi ispreturani. Ulomci keramike i komadići žućkastog minerala pripadaju prethistorijskom dobu, dok ulomci čaša i daske s komadima metalnog lima pripadaju srednjem vijeku. Iz tog vremena su i ulomci staklenih čaša. Jedna je načinjena od bijelog, druga od plavog stakla. Ona od bijelog ima ukrase s bradavičastim aplikacijama. Isti tip čaša poznat je s više srednjovjekovnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini.[6] Srednjem vijeku pripadaju i nalazi željeznih četverobridih vrhova strijela tipa veretoni, kakvi se često nalaze na srednjovjekovnim lokalitetima u Bosni i Hercegovini.[7] U pećinu su vjerojatno dospjeli gađanjem ptica (orlova i sl.), na što upućujui iskrivljeni vrhovi nekih od njih, što su nastali udarom u stijenu.

Analiza pronađenih komada minerala pokazala je da se radi o sumporu. Taj se mineral upotrebljavao i u prethistorijsko i antičko doba u kultnim obredima. Spominje ga i Biblija. U brončano i željezno doba prakticiran je običaj da se njime prekriva tijelo pokojnika, pa bi i ovdje bio takav slučaj, kao što se u razdoblju gornjeg paleolita grob pokojnika posipao okerom.[8]

Nalazi koji pripadaju razdoblju srednjeg vijeka ukazuju na to da je ovaj kutak pećine korišten i u srednjem vijeku, odnosno da je također bio odabran za grobnicu, vjerovatno zato što se radi o izdvojenom dijelu pećine. Tom prilikom ispreturani su slojevi pa je došlo do miješanja materijala. To pokazuje da je pećina posjećivana i korištena kroz dugo vremensko razdoblje. Razlog je svakako bio njen položaj i ambijent u kojem se nalazi.

Druga sonda je otvorena u sredini pećine. Površinski sivkasti i pepeljasti sloj upućivao je na to da se radi o vatrištu, što se kopanjem i dokazalo. Da je dugo bilo u upotrebi pokazuje debljina sloja pepela koja iznosi 0,80 m. Raspoznaju se dva sloja. U gornjem, mlađem, naišlo se na obilje keramičkih ulomaka tamne boje tankih stijenki. Pripadaju koničnim plitkim i dubljim zdjelama i šoljicama od kojih neke imaju male šuplje ručke. Ulomci tanjih stijenki pripadaju manjim bikoničnim zdjelama crno poliranih tankih stijenki. Riječ je o željeznodobnoj keramici. Uz njih je nađeno više životinjskih kostiju.

Donji, stariji sloj, sadrži brončanodobnu keramiku. Ulomci pripadaju širokom repertoaru raznih oblika i veličina, mahom debelih stijenki s plastičnim i nareckanim ukrasima. Pored zdjela s punom ručkom ima i onih koje na ramenu imaju zadebljano proširenje koje je imalo funkciju ručki. Pojedini ulomci su pripadali posudama većih

[6] Anđelić 1966, 442; Anđelić 1973, 131, 193.
[7] Anđelić 1973, 133, 197; Sijarić 2014, 290 i d.
[8] Benac 2012, 69.

Sl. 17. *Stup na ulazu pećine*

Sl. 18. *Prethistorijski crtež sakupljača meda u litici Cuevas de la Araña, Španija* (prema Neustupni 1960)

dimenzija – loncima i zdjelama koje su služile za kuhanje i čuvanje veće količine hrane.

Vrijedan nalaz u ovoj pećini je spomenuti kameni stup, visok 2,30 i promjera 0,90 m. Kako je naprijed rečeno, nalazi se na samom rubu otvora pećine i uočljiv je sa zemlje. Ustvari, radi se o prirodnoj tvorevini, odnosno stalagmitu, nastalom od kapavica koje su kroz dugo vremensko razdoblje padale sa stropa pećine. Vremenom se taloženje povećavalo pa je nastao stup navedene visine i debljine, sferičnog završetka. Kao takav skrenuo je pažnju ljudi već u prethistorijsko doba. Vjerojatno je i to bio razlog da je pećina posjećivana i da su u njoj boravili ljudi već u prethistorijsko doba koji su iza sebe ostavili evidentne dokaze.

Nije slučajnost da je ova prirodna tvorevina skrenula pažnju davnašnjih ljudi. Stup svojim izgledom, naime, podsjeća na falos, to jest muški spolni organ. Kako u prethistorijsko tako i u antičko doba, falos je predstavljao simbol plodnosti pa se izrađivao na razne načine, bilo da se nosi kao amulet, u vidu kultne posude, kao oltar i sl.[9] Da je i u ovom slučaju imao takvo značenje i da je kao takav bio predmet magijskih obreda potvrđuju uklesane stepenice u njegovom podnožju kojima se uspinjalo do njega. Moguće da se obred sastojao i od prinošenja krvnih žrtava jer su u sondi ispred stupa iskopane brojne životinjske kosti.

Kult plodnosti sa simbolom muškog uda bio je široko rasprostranjen u prethistorijsko doba o čemu svjedoče brojni nalazi. Poznati bliži lokaliteti s takvim nalazima su Smilčić, Bribir i Danilo u Dalmaciji gdje su pronađene keramičke izrađevine u obliku falosa.[10]

S obzirom na to da se pećina nalazi visoko u okomitoj litici, postavlja se pitanje kako su ljudi dolazili do nje. Naprijed je spomenuto da se naša istraživačka ekipa u nju uspinjala na alpinistički način, uz pomoć konopaca. Nalazi na koje smo naišli govore da je posjećivana od prethistorijskog doba do u srednji vijek. Ljudi su u njoj boravili, ložili vatru, spremali hranu, donosili meso divljači i obavljali magijske obrede. U njoj su također sahranjivali svoje pokojnike. Keramičko posuđe, drveni lijes, meso divljači, metalni predmeti i kamenje upotrijebljeno za podizanje suhozida doneseni su u pećinu pa se postavlja pitanje na koji je način to obavljano. Po našem mišljenju, to je bilo moguće tako da je u litici

[9] Gruppe 1906, 853-854.

[10] Korošec 1958, 140; Benac 1964, 120 i d.; Batović 1968; 1979, 548 i d.

postojala izbočina preko koje je vodila stazica, a koja se u jednom od potresa vjerovatno obrušila, od kad je pećina postala nepristupačna. U vodi, ispod pećine, uz samo grotlo iz kojeg izbija vrelo, vide se velike gromade koje su se nekoć obrušile s litice. U jednom od obrušavanja vjerovatno je nestalo i pristupne stazice kojom su ljudi dolazili do pećine.

Treba, međutim, uzeti u obzir i činjenicu da su ljudi kamenog doba koji su živjeli u pećinama bili spretni i vični veranju po nepristupačnim terenima. Na to upućuje i jedan prethistorijski crtež na lokalitetu u blizini Valencije u Španiji. Na njemu je prikazana muška osoba s posudom u ruci kako visi o užetu na litici i vadi med iz pukotine.[11]

Probno iskopavanje u pećini Vučje točilo u litici iznad vrela

Tokom rada na ovom lokalitetu skrenuta nam je pažnja od mještana na još jednu pećinu koja se nalazi u ovim liticama. Nalazi se sjeverozapadno od vrela, a zovu je Vučje točilo. Rečeno nam je i to da se u njoj nailazi na ulomke keramike što je bio razlog da je posjetimo. I u nju je otežan pristup, ali ne u onoj mjeri kakav je bio slučaj s prethodnom pećinom. Ispred samog ulaza nalazi se velika stijena preko koje se treba verati da bi se u nju ušlo.

Unutrašnjost je dosta prostrana, ljevkastog je izgleda s dosta širokim otvorom. Duga je 10, široka u prosjeku 6 m. Teren se postepeno spušta prema ulazu. Zatečena situacija pokazuje da su je današnji posjetioci znatno devastirali. Na više mjesta je prekopavano, a uokolo su razbacani komadići keramičkih ulomaka. Pojedine rupe su duboke preko jednog metra u čijim stijenkama se naziru ulomci keramike.

Probnu sondu otvorili smo pri samom ulazu gdje smo pretpostavili da se nalaze najdeblji slojevi. Bilo je ugodno iznenađenje kad su se uz metalodobne ulomke pojavili i ulomci tipične ranoneolitske keramike s impresso ukrasima: otisci nokta, žigosanje, štipanje s dva prsta, bockanje i sl. Na iskopanim ulomcima moguće je razlikovati više varijanti dekoriranja: široki raspored utisnutih plitkih ureza u prosjeku dugih oko 3 cm.

Sl. 19. *Keramika iz pećine Vučje točilo*

U drugom slučaju površina je prekrivena gustim otiscima nokta. To su standardni ornamenti ranoneolitske keramike specifični za područje Mediterana. Debljina stijenki pojedinih ulomaka kreće se 8 mm – 1,5 cm. Nađeno je više ulomaka životinjskih kostiju.

Ovo je drugi po redu ranoneolitski lokalitet otkriven u blizini vrela Bune. Od ranije poznata Zelena pećina također se nalazi u liticama, oko 300 m istočno od ove. Otkrivena je sredinom prošlog stoljeća. Dok je Zelena pećina po Alojzu Bencu, koji ju je istraživao, služila kao povremeno boravište, za Vučje točilo se može reći da je bilo nastanjeno kroz dugo vremensko razdoblje. O tome govore debeli slojevi koji sadrže obilje ulomaka keramike koji pripadaju razdoblju od ranog neolita do željeznog doba. Ovim otkrićem je bosanskohercegovačka arheologija dobila još jedan značajan ranoneolitski lokalitet koji pripada hercegovačkoj zoni neolita.

Kako je Vučje točilo u neposrednoj blizini Zelene pećine koja je arheološki istražena, ono što je za nju rečeno vrijedilo bi i za ovu pećinu, a to je da su njeni stanovnici pripadali mediteranskoj rasi, njihovoj kulturi i navikama. Održavali su trgovačke veze s bližim i daljim zajednicama mediteranskog kruga. Na to upućuju i motivi ukrasa na keramici, posebno oni s otiscima morske školjke (*Spondilus cardium*), što pripada maniru neolitičara te geografske zone. Zelena pećina je značajna i iz razloga što je predstavljala važnu stanicu u komunikaciji mediteranskih i kontinentalnih neolitičara.[12]

U tom pogledu dolina rijeke Neretve odigrala je historijsku ulogu jer su se tim pravcem odvi-

[11] Neustupni 1960, 44.

[12] Benac 1957, 61-92.

Sl. 20. *Suhozid na gradini ispod brda Orlovača*

jale sve migracije i trgovinske razmjene između dva glavna evropska kulturna bazena: Mediterana i Podunavlja, odnosno Srednje Evrope.[13] U tome su svakako učestvovali i stanovnici pećine Vučje točilo.

Zelena pećina je značajna iz još jednog razloga. Istraživanja su otkrila da su njeni stanovnici slijedili obred prinošenja ljudskih žrtava. Uz ognjište su pronađene dječije kosti na kojima su jasno vidljivi tragovi oglođenosti. Pripadale su djeci do pete godina starosti. Riječ je o obredu koji se primjenjivao raznim povodima: da se odobrovolje zli duhovi, da se zaustavi pomor članova zajednice koju je kosila zaraza, u okolnostima gladi, vanjske opasnosti za zajednicu, za uspješan početak života u novom staništu i sl. Slični nalazi su potvrđeni na još jednom bosanskohercegovačkom nalazištu, onom u Obrima kod Ćatića blizu Kaknja.[14] Možda će buduća iskopavanja pećine Vučje točilo također dati dokaze tog obreda.

[13] Benac 1980, 15 i d.; Basler 1980, 14 i d.; Imamović, 2010, 55-65.

[14] Benac 1973, 23 i d.

Rekognosciranje uže okolice vrela Bune

Po završetku radova u pećini Vučje točilo obavili smo rekognosciranje uže okolice vrela Bune kojom prilikom je otkriven još jedan vrijedan lokalitet. Riječ je o gradini koja se nalazi oko 900 metara sjeveroistočno od srednjovjekovne tvrđave Blagaj koja se uzdiže na brdu iznad vrela Bune. Gradina se nalazi u blizini tzv. Male gradine (Mali grad). Lokacija je izuzetno pogodna za gradinsko naselje. Struktura sačuvanih ostataka zida podsjeća na megalitsku gradnju. Na blagoj padini kose zid je većim dijelom nadzidan na prirodnu geološku tvorevinu koja ima izgled zida, prosječno visok 2-3 m. Na njega su naslagani ogromni pritesani blokovi čime se dobio visoki bedem. Gradinsko naselje se nalazilo na vrhu brežuljka koje je na taj način bilo dobro zaštićeno.

U neposrednoj blizini ove gradine nalazi se naprijed spomenuta Mala gradina (Mali grad). Riječ je o ostacima kasnoantičke utvrde, zapravo kuli (*specula*), uz koju se vide ostaci zida još nekih zgrada. Da se radi o antičkoj, to jest ka-

Sl. 21. *Ostaci kasnoantičke utvrde na Maloj gradini* (Mali grad)

snoantičkoj gradnji, govori obilje ulomaka rimskog krovnog crijepa, a prije svega struktura zida izvedena tehnikom riblje kosti (*opus spicatum*).[15]

Ispod ovog utvrđenja prolazila je važna komunikacija koja je u prethistorijsko kao i u antičko doba povezivala dolinu Neretve s područjem današnjeg Nevesinja, odnosno s istočnom Hercegovinom i Drinom. S obzirom na njenu važnost, ovdje su Iliri podigli čak dva utvrđenja: jedno na mjestu srednjovjekovne tvrđave Blagaj, a drugo oko 900 metara dalje, ispod brda Orlovača, o kojem je naprijed bilo riječi.[16]

Tokom rekognosciranja posjetili smo i lokalitet Vrače. Nalazi se u Bišću, udaljen od Blagaja oko 1 km u pravcu Mostara. Pod Bišćem se podrazumijeva prostrano polje koje je arheolozima dobro poznato po bogatim nalazima kako iz antičkog doba tako i iz srednjeg vijeka. Na tom lokalitetu je ispred Zemaljskog muzeja svojevremeno kopao Marko Vego tragajući za ostacima srednjovjekovne crkve Kuzme i Damjana poznate iz arhivske građe. Iz te građe se zna da se tu nalazio i ljetni dvor bosanskih vladara u kojem je izdato nekoliko povelja. Uz dvor se nalazilo i manje naselje. Iskopavanja su pokazala da je dvor bio sagrađen na ostacima rimske vile od koje su

[15] Basler 1972, 50.
[16] O tvrđavi Blagaj: Basler 1972, 47 i d.; Ratković 1998, 8 i d.; Imamović 2005, 9-17.

Sl. 22. *Iskopavanje tekijskog kompleksa*

se u znatnoj mjeri sačuvali temelji, ulomci krovnog crijepa i ostaci mozaika.[17]

Tokom naših iskopavanja na vrelu Bune obaviješteni smo da je na dotičnom lokalitetu došlo do nekih nalaza na koje je naišao bager prilikom kopanja temelja za kuću. Ustanovilo se da se radi o srednjovjekovnoj nekropoli s brojnim pločama i temeljima kuća. Neki od grobova već su bili devastirani pa nam je preostalo samo da prikupimo nekoliko reljefnih ukrasa i brojne ulomke rimskog crijepa. I ovo je potvrdilo da je riječ o bogatom lokalitetu sa sadržajem iz više epoha koji svakako zaslužuje da se temeljitije istraži.

[17] Vego 1958, 336-337; Više o nalazima u Bišću: Anđelić 1981, 41 i d.

Summary

Results of the excavations at the *tekki* (*tekija*) site on the Spring of Buna River in Blagaj near Mostar

Excavations of the remains of the old *tekki* (*tekija*) at the spring of Buna river in Blagaj near Mostar resulted with discoveries which are much older than the first building of *tekki* that have been erected after the Ottomans conquered this area. Our excavation ensured the complete reconstruction to its original shape. Old photographs showing the ruins of old tekki from the second half of the 19th century were also used for the proper reconstruction. Excavations have been made on the both sides of the approaching road, close to the existing *tekki* and tomb (*turbe*) . Four rooms have been excavated and a lot of attributed material from ottoman period was discovered (fragments of the painted mortar, clay pipes, fragments of pottery, pegs, horse shoes, knife blades, etc.).

Excavations also brought out many and very valuable discoveries about this site. Under the founda-

tions of the old *tekki* building older foundations of the small building with apse were discovered. Remains of the floor pavement were also found which points to the antique construction. This could be a late antique basilica. Its existence at this site would have a full justification. This unique ambient with the rich water spring under the high cliffs as an ideal place for the cult rituals presumably attracted the people in all historical epochs.

Few meters from the river spring fragments of prehistoric pottery with charcoal and animal bones were discovered which indicates that people lived here in the prehistory and performed the rituals probably connected to the cult of water. The existing ambient was probably the reason why the members of Islamic dervish order built their *tekki* at the same spot.

This research campaign was also an opportunity for the survey of one of the caves in the cliffs above the hatch with the spring. Even though that is only possible to climb up to the cave with the alpinist equipment we managed to make the detailed survey. The findings revealed that people visited this cave during the long period from the Bronze and Iron Age until the Middle Ages.

A fireplace with many Bronze Age and Iron Age pottery fragments and numerous remains of the animal bones was excavated in the central part of the cave. A grave construction was found at one corner of the cave and it was determined that was used for the burial in prehistoric period, as well as in the middle Ages. Pieces of yellowish mineral are the valuable discovery in this area. It is recognized as sulphur which was used for the covering the prehistoric burial. Pieces of the faced wood (plank) and iron plates were found in the same trench. These planks are presumably related to the coffin from Middle Ages. Fragments of the beaker made of blue and white glass decorated with papillary applications are indicators for such dating. Similar beakers are well known from many medieval tombs from Bosnia and Herzegovina.

Significant finding in this cave is the stone pillar. This is a cylindrical shape stalagmite with a spherical ending which reminds on phallus. It is 2.30 m tall with 70 cm in diameter. Several steps engraved in the bottom of the monument confirm its usage as a altar for the magical rituals of the prehistoric people. They were probably climbing up to reach it. Cult of phallus is confirmed by the ceramic findings in several sites in neighbouring Dalmatia (Danilo, Smilčić, Bribir). However the stone pillar from this cave, used as a phallus in the cult rituals represents the unique discovery in the wider area.

Excavations of the *tekki* were used to make the survey of another cave. It is also placed among the cliffs above the spring. Local people call it Vučje točilo (Wolfs pour). Prehistoric pottery dated in the period of early Neolithic until the Iron Age was discovered in the trench opened at the entrance of the cave. By these excavations archaeology of Bosnia and Herzegovina obtained another valuable site which complete researches are planned for the future.

Literatura

Anđelić, P. 1966, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966.

Anđelić, P. 1973, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Sarajevo 1973.

Anđelić, P. 1981, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku, Hercegovina, 1, Mostar 1981.

Arheološki leksikon III, Sarajevo 1988.

Batović, Š. 1968, Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi, Diadora 4, Zadar 1968.

Batović, Š. 1979, Srednje neolitičko doba ili Danilska kulturna skupina, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, I, Sarajevo 1979.

Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.

Basler, Đ. 1980, Paleolitski čovjek u porječju Neretve, Zbornik radova Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980.

Benac, A. 1957, Zelena pećina, Istorijat istraživanja i terenski podaci, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. sv. XII, Sarajevo 1957.

Benac, A. 1964, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo 1964.

Benac, A. 1973, Obre I – Neolitsko naselje starčevačke-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. sv. XXVII-XVIII, Sarajevo 1973.

Benac , A. 1980, Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve, Zbornik radova Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980.

Benac, A. 2012, Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja, Sarajevo 2012.

Gruppe, O. 1906, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, u: Müller, I., Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft V, 2, 1906.

Hadžijahić, M. 1977, Islam i muslimani, Sarajevo 1977.

Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

Imamović, E. 2005, Arheološka slika Blagaja, stolnog mjesta hercega Stjepana Vukčića Kosače, Mostar 2005.

Imamović, E. 2010, Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba, Radovi

Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. XIV/1, Sarajevo 2010.
Jalimam, S. 1998, Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta, Zenica 1998.
Korošec, J. 1958, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958.
Mičijević, S. 2004, Blagaj, Mostar 2004.
Rački, F. 1870, Bogomili i patareni, Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. X, Zagreb 1870.
Neustupni, J. 1960, Praistorija čovječanstva, Sarajevo 1960.
Ratković, A. 1998, Blagajska tvrđava u svjetlu najnovijih istraživanja, Hercegovina, 10, Mostar 1998.
Sijarić, M. 2014, Hladno oružje u Bosni i Hercegovini u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo 2014.
Vego, M. 1958, Iskopavanje u Vračima i Blagaju kod Mostara, Starinar, VII-VIII, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1958.

1

2

3

4

5

6

Tab. 1.

1

2

3

Tab. 2.

1

2

3

Tab. 3.

1

2

3

4

5

6

Tab. 4.

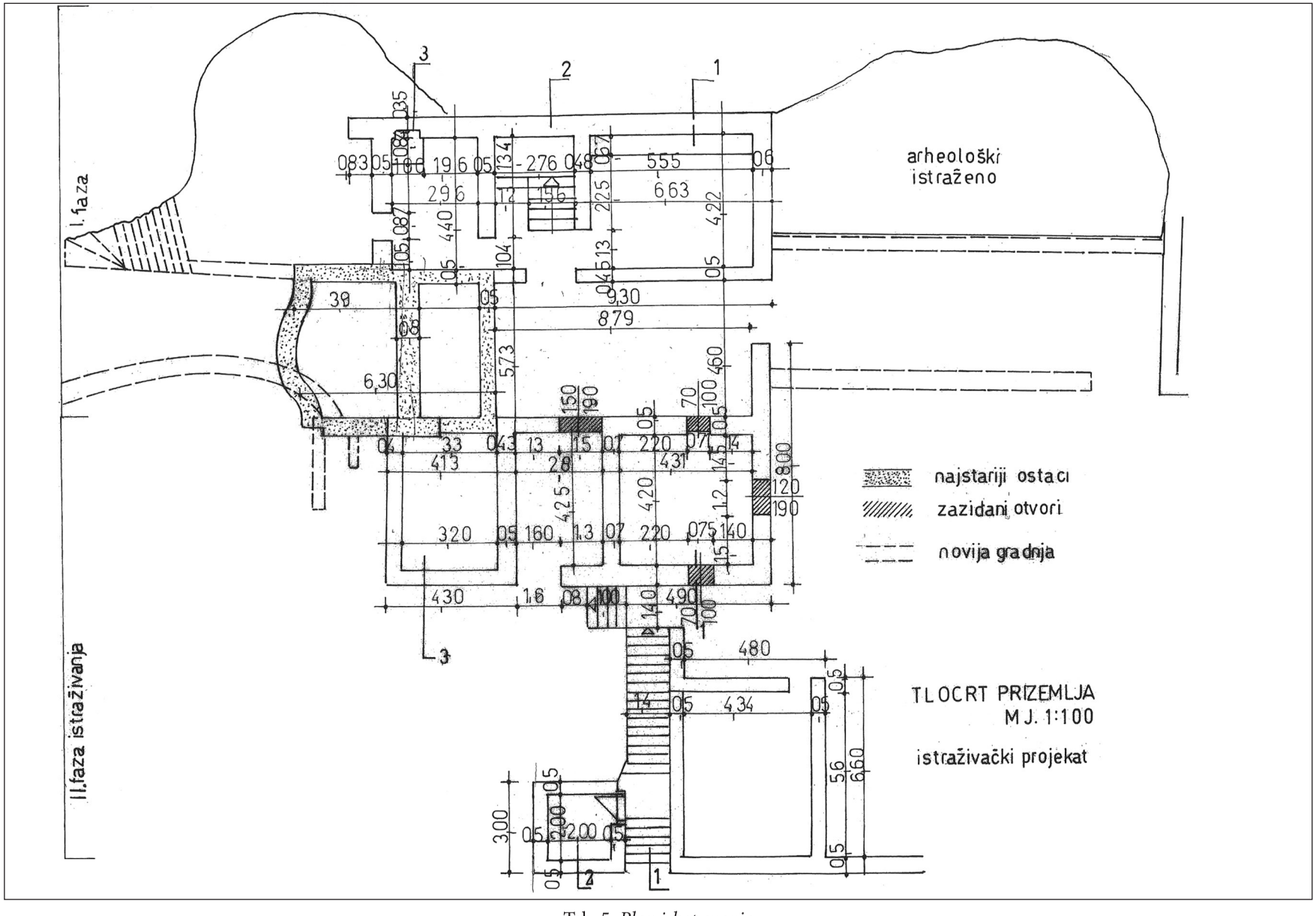

Tab. 5. *Plan iskopavanja*